

İSLAM'DA EVRİMCİ YARATILIŞ TEORİSİ

MEHMET BAYRAKDAR

OTTO

MEHMET BAYRAKDAR

Beyşehir’de doğdu (1952). İlkokulu köyünde, ortaokulu ve liseyi Beyşehir’de bitirdikten sonra, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu (1973). Aynı yıl Sorbonne Üniversitesi’nde doktora yapmaya başladı ve felsefe doktoru ünvanını aldı (1978). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi kürsüsünde araştırma görevlisi olarak göreve başladı (1979) ve doçent oldu (1985). Misafir öğretim üyesi sıfatıyla Georgetown Üniversitesi’nde (1986) ve ODTÜ Felsefe Bölümü’nde ders verdi (1985-1989). Ardından Profesör ünvanını aldı (1991). Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça dillerinde çok sayıda makale ve kitabı yayımlandı. Makalelerinden bazıları Endonezyaca, Farsça ve çeşitli yerel Afrika dillerine çevrilmiştir. Basılmış başlıca eserleri şunlardır: *Du Coeur á Toi, İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi, İslam İbadet Fenomolojisi, The Islamic Roots of Modern Science, İslam Felsefesine Giriş, Din Felsefesine Giriş ve İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*.

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ	13
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	15
BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ	17
1. Geçmişe Uzanış	17
2. İslam Dünyasına Darwinizmin Girişi	24
3. İslam Kültüründeki Evrim Teorisi Üzerine Modern Çalışmaların Başlaması	26
4. Kitap Hakkında	27
GİRİŞ	29
1. İslam'da Evrim Teorisinin Doğuş Ortamı	29
2. Efsanevi Halk İnançları	30
3. Kelami ve Felsefi Teoriler	32
3.1. Yoktan Yaratma Teorisi	32
3.1.1. İslami Olmayan Yoktan Yaratma	33
3.1.2. İslami Olan Yoktan Yaratma	33
3.2. Sudûr Teorisi	36
BİRİNCİ BÖLÜM EVRİMCİ YARATILIŞ TEORİSİNİN TARİHİ	37
1. İslam'da Çeşitli Evrim Teorilerinin Doğuşu	37
1.1. Câbir b. Hayyân: Canlıların Spontane Oluşumu ve Suni Yolla Canlı Üretme Fikri	37
1.1.1. Hayatı	37
1.1.2. Kendiliğinden (Spontaneous) Oluşum	38
1.2. Nazzâm: Kozmolojik Evrim Teorisinin Doğuşu	42
1.2.1. Hayatı	42
1.2.2. Kozmolojik Evrim Teorisi	42
1.2.3. İnsanın Menşei ve Irklar Teorisi	47
1.2.4. Nazzâm'ın Evrimci Fikirlerine Karşı Tepkiler	48

1.2.5. Modern Araştırmacıların Nazzâm'ın Teorilerinin Kökenleri Hakkındaki Yanlış Yorumları	51
1.3. Câhız: Biyolojik Evrim Teorisinin Doğuşu	53
1.3.1. Hayatı	53
1.3.2. Câhız ve Biyolojik Evrim Teorisi	53
1.4. Bîrûnî: Suni Seçimle Evrim Teorisinin Doğuşu	61
1.4.1. Hayatı	61
1.4.2. Bîrûnî ve Evrim	62
1.5. İhvânû's-Safâ: Sosyo-Psikolojik Evrim Teorisinin Doğuşu ..	71
1.5.1. İhvânû's-Safâ	71
1.5.2. İhvânû's-Safâ ve Evrim	72
1.6. İbn Tufeyl: Hayat ve İnsanın Menşei Teorisi	77
1.6.1. İbn Tufeyl'in Hayatı	77
1.6.2. Hayatın Menşei ve İnsanın Evrimi	77
1.6.3. Hâyy b. Yakẓân'a Nazire: İbnu'n-Nefis'in Kâmil'i	81
1.6.4. İbnu'n-Nefis'in Hayatı	82
1.6.5. İnsanın Kökeni	83
1.6.6. Değerlendirme ve Karşılaştırma	86
1.7. Mevlânâ: Özümleme ile Evrim Teorisinin Doğuşu	92
1.7.1. Genel Evrim Teorisi	92
1.7.2. Özümleme Yoluyla Evrim	94
1.8. İrâkî: Minerallerin Evrimi Teorisi	94
2. Bazı Müslüman Evrimcilerin Eserlerinden Seçme Parçalar	96
2.1. İbn Miskeveyh ve Evrim Düşüncesi	96
2.1.1. Varlıkların Üstün Etkileri Alma Dereceleri	100
2.1.2. Bitkiyi Cansızlardan Üstün Kılan Özellik	101
2.1.3. Faziletleri Alma Dereceleri	102
2.1.4. Hayvanların Dereceleri	103
2.1.5. İnsan Ufkunun Dereceleri	103
2.2. İbn Haldûn'un Evrim Düşüncesi	105
2.3. Kınalızâde Ali Efendi'nin Evrim Görüşü	120
3. İslam'da Evrim Teorisinin Duraklamasının Sebepleri	125
3.1. Dahili Sebepler	126
3.2. Harici Sebepler	126

İKİNCİ BÖLÜM

EVRİMCİ YARATILIŞ TEORİSİNİN DOKTRİNAL YÖNÜ	129
1. İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisinin Doktrinal Tanımı	129
1.1. İstılah (Terminoloji)	129
1.2. Evrimci Yaratılış Teorisinin Yapısı, Özelliği ve Çeşitleri	130
1.3. Varoluşsal Kozmolojik Evrim Teorisi	130
1.4. Türlerin Aktüel Evrimi	136
1.4.1. Türlerin Aktüel Evriminin Çeşitleri	136
1.4.2. Türlerin Aktüel Evriminin Faktörleri	138

2. Evrimci Yaratılış Teorisinin Lamarckizm ve Darwinizm ile Mukayesesi	139
2.1. Evrimin Konusu ve Hedefi Yönünden	139
2.2. Evrimin Faktörleri ve Genel Karakterleri Yönünden	139
2.3. Evrimleşme Yolları Yönünden	141
2.4. Evrimin Akış Yönü Bakımından	141
2.5. İnsan'ın Menşei ve Türler Arasındaki Akrabalık Yönünden	142
2.6. Türler Arasındaki Ara Türleri Tespit Yönünden	142
3. Evrimci Yaratılış Teorisinin Lamarckizm ve Darwinizme Tesiri	142
3.1. Tercüme Yolu	144
3.2. Düşünce Paralellliği	148
3.2.1. Biyolojik Tür Fikri	148
3.2.2. Botanik ve Zoolojik Tür Sınıflamaları	148
3.2.3. Türlerin Zincirleme Oluşu Fikri	149
3.2.4. İnsan ve Maymun Arasındaki Benzerlik ve Akrabalık Fikri	149
3.2.5. İbn Tufeyl'in Kendiliğinden Doğal Yaratılış Teorisi ve Batı'da Hür Tabiatçılık Cereyanı	149
3.3. Metin ve Deyim Benzerlikleri	150
4. Evrimci Yaratılış Teorisinin Değerlendirilmesi	151
4.1. Kur'an Açısından Evrimci Yaratılış Teorisi	151
4.2. Bilimsel Açıdan Evrimci Yaratılış Teorisi	160
 EKLER	
EK I: KUMÛN NAZARİYESİNİN KÖKENLERİ	167
1. Kâsım b. İbrâhîm ve Kumûn Nazariyesinin Sofistlere İzafesi	167
2. Şehristânî ve Kumûn Nazariyesinin Anaxagoras'a İzafesi	169
3. Deysâniye ve Kumûn Nazariyesi	171
 EK II: MESH VEYA MUTASYON	173
1. Meshi İnkâr Edenler	178
2. Mesh'i Manevi Görenler	178
3. Mesh'i Biyolojik Kabul Edenler	179
 KAYNAKLAR	183
 DİZİN	189

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

J. W. Draper, zamanında Batı'daki evrim karşıtı tartışmalara son vermek ve Darwin'i desteklemek için şöyle demiştir: "Çağımızda yeni olduğunu zannettiğimiz bazı fikirleri onların (Müslümanların) eserlerinde görmekle bazen hayrete düşmekteyiz. Bu cümledendir ki canlı varlıkların modern evrim ve gelişim doktrini, onların okullarında okutulup öğretiliyordu. Hatta onlar bu doktrini, cansız varlıklara ve minerallere bile teşmil etmekle onu bizden çok daha ileri götürüyorlardı."¹ Draper'den bu aktarımı, günümüzde evrim kuramını ders kitaplarından çıkaranların, konuyu tekrar değerlendirmeleri için yaptık. Hristiyan akidesine taban tabana zıt olan evrim kuramına Hristiyanların karşı olmalarını anlıyoruz. Fakat Nasuhi Bilmen gibi dindar bir düşünürümüzün, evrim kuramının İslam'a bir aykırılığının olmadığını söylemesi önemlidir. Bugün Türkiye'de aşırı evrim karşıtlığı yapanların, özellikle ABD'deki Evangelistlerden beslendiklerini de burada ifade etmeliyiz.

Bu önsözde işaret etmemiz gereken önemli bir nokta, bazı Müslüman yazarların, Fârâbî'den Kınalızâde'ye birçok düşünürü evrimci gibi kabul etmelerine rağmen gerçekte onların evrimci olmadıkları hususudur. Biz de kitapta Kınalızâde'yi evrimci gibi anlattık. Bu filozoflarda ve bilginlerde evrim düşüncesi yoktur. Onlar, "Merâtibü'l-Vücûd" dedikleri varlığın, cansızlar, bitkiler, hayvanlar ve insan âlemi olarak tabakalaşmasından bahsederler. Her tabakanın kendi içerisinde bir ilk

¹ Draper, *History of the Conflict between Religion and Science*, New York 1898, s. 118.

türü ve son türü arasında bir gelişimi ve tekâmülü olduğunu söylerler. Takadan tabakaya geçişin, bir tabakanın son türünün evrimiyle bir sonraki tabakanın ilk türünün oluştuğunu söylemezler. Bunun için de ne Fârâbî'de, ne de Kınalızâde ve benzerlerinde evrim düşüncesi yoktur. Bu konuyla ilgili daha sonra yazdığımız makaleye bakılabilir.²

Sık sık sorulan ve istenen bu kitaba artık okuyucular rahatlıkla erişebileceklerdir. Son olarak OTTO Yayınevi yetkililerine kalbî teşekkürlerimi sunarım.

Mehmet Bayrakdar
İstanbul 2018

² M. Bayrakdar, "Kınalızâde Ali Efendi ve Evrim Fikri", *Uluslararası Kınalızâde Sempozyumu*, ed. A. S. Oktay, Isparta 2014, s. 31-37.

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bugün insanın menşeyini sadece maymunla açıklamaya çalışan bir evrim teorisi, artık büyük ölçüde modasını ve bilimselliğini yitirmiş bulunmaktadır. Fakat buna rağmen, evrenin genel bir evrim sonucu yaratıldığı fikri giderek güç kazanmaktadır. Günümüzde hızla ilerleyen ve moleküler biyoloji, genetik bilimi, astrofizik, bakteri bilimi ve kozmoloji gibi bilimler, bir taraftan hayatın ve insanın menşeyini tesadüfe dayamak isteyen ve evrim konusunda bilimselliğin sınırlarını da aşarak işi ideolojiye döken Yeni-Darwincilerin, diğer taraftan da evrimin Tevrat ve İncil öğretilerine ters düştüğüne inanan ve bu temel gerekçeyle evrim teorisine inanılmaz gerekçelerle âdeta savaş açan Hristiyanların düştükleri başarısızlıkları göstermektedir. Buna karşın, bu bilimler, evrenin varoluş biçimini daha makul bir evrim teorisiyle açıklama imkanı vermektedir.

Darwinizme, geçmişte olduğu gibi bugün de karşı çıkan Müslümanlar vardır. Ancak Darwinizm henüz yokken, bin yıl kadar önce çeşitli müslüman düşünürler, yukarıda ifade ettiğimiz makul bir evrimden söz etmişlerdir; ki, biz bunu “Evrimsel Yaratılış Teorisi” adı altında ifade etmeye çalıştık. Çünkü Müslümanlar gerçekte âlemin yaratıcısı olarak Allah’ı kabul etmişlerdir; fakat yaratılış biçimini evrim şeklinde açıklamışlardır; bu anlayışı da, doğrudan Kur’an’daki yaratılışla ilgili çeşitli ayetlerin yorumuyla oluşturmışlardır.

Darwinizmin ortaya çıkışıyla, bazı Müslümanlar ve bu arada bazı Batılı bilim adamları, bir yandan Kur’an’daki insanın ve evrenin yaratılışıyla ilgili kıssaları yeniden gözden geçirmişler, öte

yandan önceki müslüman düşünürlerin konuyla ilgili görüşlerini güncelleştirmişlerdir.

Elinizdeki bu eser, İslam medeniyetinde ortaya çıkan evrimci düşüncenin, güncel gelişmeleri de dikkate alan kısa bir tarihçesidir. Eserin birinci baskısı (İnsan Yayınları, no: 37, İstanbul 1987), çok kısa bir zaman içerisinde tükenmişti. Bu yüzden sürekli aranmaktaydı. Birkaç kez, yeniden basılmasını düşünmemize rağmen, bu işi ancak bugün gerçekleştirebildik. Eserin olduğu gibi yayımlanmasını istemiyorduk; çünkü eserin ilk baskısında çeşitli nedenlerden dolayı tashih yapılamamıştı. Bu yüzden de birçok basım ve ifade hataları vardı. Diğer taraftan, konu etrafında sürekli bilgi toplamaya devam ettiğimizden, bazı yeni bulguların da esere dahil edilmesinin yararlı olacağını düşünüyorduk.

Bu ikinci baskı için eser yeniden gözden geçirilerek tashih edildi. Eserin çeşitli bölümlerine yeni alt başlıklar eklendiği gibi, metin içerisinde gerekli görülen yerlere yeni cümleler ve paragraflar da ilave edildi. Buna bağlı olarak, kitabın ilki üç, ikincisi dört bölümden oluşan iki kısımdan oluşan bölümlenmesi, eklemeler de göz önünde bulundurularak alt başlıklar içeren iki bölüm hâlinde yeniden düzenlendi ve 'kumûn' ve 'mesh' konularına ilişkin iki yeni bölüm, kitabın sonunda ek olarak verildi.

Kitabın tashihini yapan ve katkıda bulunan kıymetli meslektaşım Araştırma Görevlisi Eyüp Şahin, Dr. Müfit S. Saruhan ve Dr. Gürbüz Deniz Beyler'e en derin teşekkürlerimi sunmayı bir borç addederim.

Mehmet Bayrakdar
Ankara 2001

BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Müslümanların yaratılışı düşünmeleri ne tesadüfi bir zihin çabası, ne de boş bir iştir. Yaratılışı düşünmek, müslümanın vasıflarından bir vasıf olduğu gibi, formel olmayan bir çeşit ibadettir de; çünkü Allah şöyle buyurmaktadır:

Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın, Sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru, derler (3/Âlu İmrân, 191).

Bazı Müslümanlar, içinde bulundukları çağın bilimsel gelişmelerini ve felsefi düşüncelerini aşarak, yaratılış konusunda çok ilginç ve orijinal fikirler ortaya atmışlardır. Onların bu fikirleri, elinizdeki kitabın konusunu teşkil etmektedir.

1. Geçmişe Uzanış

Bilimsel teorilerin kaderi, insanın kaderi gibi, çoğu kez karanlıktır. Bilimsel teorilerin kaderiyle insanın kaderi arasındaki tek fark, bilim tarihi iyi bilindiği takdirde, bilimsel teorilerin 'kaderinin' aydınlanabilir olmasıdır. Bugün yepyeni ve 'kadersiz' kabul edilen öyle teoriler vardır ki, aslında onlar, bir hayli eskidir; kökleri geçmişin derinliklerindedir. Bu tür teoriler, devirlerine göre çok erken doğmuşlardır, denebilir. Devirlerindeki hakim ve genel geçer dünya görüşünün, yani doğru kabul edilen bilimsel geleneklerin, dinî anlayışların, siyasi şartların ve felsefi akımların tesiriyle fazla dallanıp budaklanamamış ve cılız bir hayat sürmek zorunda kalarak kitlelere malolamamışlardır; ancak bu eski teoriler, uygun zaman ve zemin bulabildiklerinde, yani kendilerini kabul edebilecek bir dünya görüşü oluştuğun-

da, 'kaderin' cilvesinden kurtulabilmişler ve yepyeni teorilermiş gibi, yeniden çiçeklenmişlerdir. Böyle, 'kaderli' teorilerden biri de, evrim teorisidir.

1859 yılı, Darwin'in, *The Origin of Species* (Türlerin Menşei), adlı kitabının yayımlandığı tarihtir. İşte bu tarihten itibaren, bu kitap çerçevesinde sunulan ve genel biyolojik evrim teorisi veya Darwinizm adıyla anılan bir teori, yeniymişçesine ortada dolaşmaya ve birçok kimse tarafından, düşünce tarihinde eşsiz bir devrim olarak değerlendirilmeye başlandı. Birçok kimse de, bu teoriyi, eşsiz bir saçmalık olarak kabul ediyordu; fakat bazı farkları dikkate almamak şartıyla, bu teoriyi aslında Lamarck'ın, 1809 yılında yayımladığı, *La Philosophie Zoologique* (Zoolojik Felsefe) adlı kitapta bulmak mümkündür. Aynı şekilde, Lamarck'ın zikredilen bu eseri çerçevesinde, sunduğu evrim teorisinin özünü de, Linnaeus'un 1735 yılında yayımladığı, *Systema Naturae* (Tabiat Sistemi) adını verdiği eserinde görmek pekala mümkündür.

Evrimci sayılabilecek bazı bilim adamlarını zikretmeksizin, zaman içinde geriye gidecek olursak ve sözgelimi, yolumuz İbn Haldûn'a, Mevlânâ'ya, İbn Tufeyl'e, İhvânû's-Safâ, Birûnî'ye, İbn Miskeveyh'e, Câhız'a ve nihayet Nazzâm'a uğrarsa, bütün bu müslüman düşünür ve bilim adamlarında, şu veya bu şekilde, bir evrim teorisi olduğunu, hayranlıkla görürüz. Nazzâm, Câhız ve Birûnî'de, Lamarckizm ve Darwinizmden geri kalmayan, sistematik ve bütünüyle kozmolojik ve biyolojik bir evrim teorisinin varlığının yanı sıra, özellikle de İhvânû's-Safâ ve İbn Miskeveyh ile, ilk defa sosyal ve psikolojik evrim teorisinin temelleri atılmıştır. Böylece Darwin'in, düşünce tarihinde devrim yaratan ilk evrimci değil, ancak son evrimcilerden biri olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Eğer Darwin'in evrimci fikirleri, yeniymişçesine kabul görmüşse, bunun sebebi, bu fikirlerin bütünüyle yeni oluşu değil, Darwin'in yaşadığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında, bu fikirlerin ilk defa kitlelere malolabilmesi ve o zamanki dünya görüşünün bu tür fikirleri büyük çapta kabul ve tartışma konusu edebilecek kadar değişmiş olmasıdır. Gerek müslüman evrimcilerin içinde bulundukları ortam ve dünya görüşü, gerekse Darwin'den önceki Batılı evrimcilerin içinde bulundukları ortam ve dünya gö-

rüşü, henüz onların evrimci fikirlerinin yayılmasına bilimsel ve felsefi açıdan müsait değildi. Halbuki Darwin, yıllar içinde süregelen her alandaki daimi değişmelerin zirveye ulaşarak meydana getirdiği farklı bir dünya görüşü içinde evrimden söz ediyordu. Hatta diyebiliriz ki, Darwin devri Batı toplumu, özellikle de Anglo-Sakson toplumu, Darwinizmin öngöreceği ve kendisini de materyalist ve mekanist olarak karakterize edecek olan bir hayat felsefesini, âdeta önceden yaşar durumdaydı. Şöyle ki, her şeyden önce, Batı, Rönesans ve Reform hareketleriyle başlayan Kilise-bilim çatışmasında, daima bilimin Kilise'ye galip gelmesi sonucu, dinî ve siyasi laikliğin yanında, bilimsel bir laiklik anlayışı kazanmıştı ve XIX. yüzyılda Kilise'nin teolojik bilim anlayışından tamamen kurtulmuştu. Toplum, Kilise'nin uzak-tan yakından bilimsel verilerle ilgisi olmayan kararlarının arkasından değil, salt bilimsel araştırmaların ve teorilerin peşinden koşuyordu. İkinci ve daha önemli bir husus da şudur: Batı, sınıf ve hayat kavgası düsturuna dayanan sosyal, siyasi ve iktisadi bir hayat tarzı içinde bulunuyordu; bu ise, Darwinizmin 'doğal seleksiyon' düsturuyla bir ayniyet arz etmektedir. Bu sosyal, siyasi ve iktisadi hayat kavgasının karakterlerini, bir yandan Ricardo (1772-1823) ve Malthus'un (1776-1834) temellendirdikleri liberal kapitalizm, diğer yandan buna bir alternatif olarak geliştirilen ve öncülüğünü Proudhon'un (1808-1865) yaptığı sosyalizm çiziyordu. Birincisi, sosyal, siyasi ve iktisadi bakımdan kuvvetlinin zayıfı ezmesini doğal bularak, daima kuvvetliye hayat hakkı tanıyor; ikincisi ise, bunun tam tersi bir hayat kavgasını yeğliyor, zayıfın kuvvetliyi ezmesini doğal buluyordu.

Nitekim Aristo'nun doğa bilimleriyle ilgili düşüncesi üzerine çalışmalarıyla ünlü Marquat bu hususu şöyle ifade eder:

Aristo, başka hiçbir açıklama biçimi bulamadığı bazı olayların izahı için, spontane oluşumu kabul ettiği ölçüde yeryüzünde hayatın menşei ile meşgul olmuştur. Aristo, canlı türlerinin mümkün transformasyonu ile ilgili hiçbir fikre sahip değildir.¹

Aynı şekilde, Darwin'in dönemindeki bilim anlayışı da, Darwinizmin kitlelerce benimsenmesinde etkili olmuştur; çünkü o dönemin bilim anlayışı genelde pozitivizm idi. Bu anlayışa göre bi-

¹ Bkz. Marquat, *Aristote Naturaliste*, Paris 1932, s. 113.

lim, tabiat olaylarının 'nasıllıklarının', yani sadece nicelik ve niteliklerinin, gözlem ve deneye dayanan tespitinden ibaretti; bilimin konusu artık bu tür olayların 'niçinlikleri', yani sebepleriyle uğraşmak değildi. Bu tür bir bilim anlayışı, katılığına rağmen, deneye dayanmayan, sadece çıplak gözleme dayanan Darwinizmi bilimsel kabul edebiliyordu. Ayrıca Darwin'in biyolojik evrim teorisinde, Mendel'in kalıtım kanunlarını kullanması ve onlardan yararlanması, fikirlerine bilimsellik rengi verdi ve yayılmasında büyük rol oynadı. İşte bütün bu uygun şartlar, Darwinizmin kısa zamanda yayılmasına ve kitlelere malolmasına neden oldu. Böylece de, evrim teorisinin uzun geçmişinden haberdar olmayan kimselerde Darwinizm, yepyeni bir şey etkisi yarattı.

Evrim teorisi, bilim tarihinde yeni görünümlü eski teorilerin tek örneği değildir; bunun az sayılmayacak oranda başka örnekleri de vardır. Söz gelimi, Copernicus ve Galileo'ye atfedilen heliosentrik (güneş merkezli) sistem, aslında bir Sisamlı Aristarchus, bir Ebû Sa'îd es-Sicî kadar eskidir. Fakat bu bilimsel sistem, Aristo ve Batlamyus'un kozmolojileri ve mutlak doğru olarak kabul edilen jeosentrik (yer merkezli) sistemlerinin etkisiyle, özellikle Galileo'nun, bedelini kaniyla ödeyerek yarattığı uygun bir dünya görüşü oluşuncaya kadar kitlelere malolamamıştı. Bu şekilde, Galileo ile kitlelere malolan bu heliosentrik sistem, sanki ilk defa onunla ortaya atılmışçasına ona maledilir oldu.

Bugün hâlâ, dünyanın her yerinde Lamarckizm, Darwinizm ve Yeni-Darwinizm şeklindeki evrim teorileri üzerine tartışmalar devam ederken, müslüman evrimcilerin evrim teorilerinin de bilinmesi, bilim tarihi açısından bir zaruret hâline gelmiştir, kanaatindeyiz. Müslüman bilim adamlarının evrim konusundaki fikirlerini bilmek, bize sadece İslam bilim tarihinin ne kadar zengin olduğunu göstermekle kalmayacak, aynı zamanda, bu fikirlerin bugünkü kozmolojik çalışmalara ışık tutabilecek kadar değerli olduklarını da gösterecektir. Çünkü, müslüman evrimcilerin fikirleri, bazı yönlerden Lamarckizm ve Darwinizmden daha bilimsel, daha sistematik ve daha tutarlı olduğu gibi, bilimsel gözlemlerin yanında, Kur'an'ın tabiat ve insan tarihiyle ilgili ezeli gerçeklerine de dayandıkları için, çok daha idealdirler. Tabiat ve insanın menşei ve oluşumu hakkında müslüman evrimcilerin vardıkları neticeler daha gerçekçidir.

Lamarckizm ve Darwinizm gibi evrimci teorilerin kökenlerine ilişkin tartışmaların başladığı son dönemlerde, bazı araştırmacılar, evrim teorisinin kökenlerini, belgelere dayanmayan ve bilimsel olmayan bazı varsayımlarla, Thales, Empedocle, Anaximandre gibi, Sokrat öncesi filozoflarla Aristo'ya kadar götürmek istemektedirler.² Örneğin, Thales'de evrim teorisini görmek isteyenler, onun "Her şeyin aslı sudur." cümlesine dayanmaktadır. Her ne kadar Thales bu cümlesiyle, her şeyin aslının 'su' olduğunu söylüyorsa da, onun bu cümlesinde, suyun hangi anlamda ve nasıl bir 'asıl' olduğu hususu belli olmadığı gibi, her şeyin sudan, bir evrim süreci sonucu çıktığını gösterir hiçbir ipucu da yoktur. Sokrat öncesi filozof ve fizikçileri meşgul eden belli başlı meselelerden birinin, tabiatın ilk unsurunun ne olduğunun araştırılması olduğu düşünüldüğünde, Thales'in bu sözle ne kastettiği kendiliğinden açığa çıkmaktadır. Thales, bu sözleriyle, suyun, tabiatın asli unsuru olduğunu vurgulamaktan başka bir şey kastetmemiş olsa gerekir. Aynı şekilde, Anaximandre da, "İnsan, balıktan çıkmıştır." cümlesinden ve yine ona atfedilen, hayvanların sudan çıktığı şeklindeki görüşünden dolayı, evrimci bir düşünür olarak nitelenmiştir. Anaximandre'nin eski mitolojilerden aldığı bilinen bu sözünden, onun gerçek mânâda bir evrimci olabileceği düşüncesini çıkarmak, oldukça güçtür.

Aristo'nun, değişme veya oluş'la ilgili felsefi teorisiyle, hayvanların sınıflandırılması hakkındaki görüşü, bazı araştırmacılar tarafından, onun da bir evrimci sanılmasına yol açmıştır. Bilindiği gibi Aristo, İyonyalı filozoflar ve Eflatun'u (Plato) müteakiben, tabiatı, yani onun tabiriyle altı âlemi'ni, oluş ve yok oluşun konusu kabul ederek bu âlemde silsilevi bir değişme olduğunu savunur. Değişim, potansiyellikten (*bi'l-kuvve*) aktüelliğe (*bi'l-fiil*) doğru bir hareketliliktir. Bu hareketlilik ve değişme, varlıkta büyüme ve gelişmeyi öngörse bile, bu, aslâ bir evrim süreci

² Anaximandre'nin evrimci sayılması hakkında bkz. Charles R. Eastman, *Le Premier des Preurseurs de Darwin, Extrait de la Revue Scientifique*, 24 Juin 1905, s. 10-11; Anaximandre'la birlikte Empedocle ve Thales gibi, Sokrat öncesi filozoflar ve St. Gregoire de Nyss, St. Augustin gibi Kilise babalarının evrimci sayılmaları hakkında bkz. J. Carles, *Le Transformisme*, Que Sais-Je serisi, no: 502, PUF, Paris 1970, s. 10 vd.; J. Rostand, *L'Evolution des Especes, L'Histoire des Idées Transformistes*, Hachette, Paris 1932, s. 7-17; Aristo'nun evrimci sayılması hakkında bkz. "Evolutionnisme", *G. Larousse*, IV. 833-834; T. Duralı, "Metinler Işığında Aristoteles'in Canlılar ve Canlıların Evrimiyle İlgili Düşünceleri Problematik Yaklaşım", *Felsefe Arşivi* (1984), sayı: 24, s. 300-305.

değildir. Bu sebeple, Aristo'nun ontolojik değişme teorisine dayanarak, onu evrimci kabul etmek isteyenlere karşı, Callingwood haklı olarak şöyle der:

İyonyahılar ve Eflatun için olduğu gibi, Aristo için de, tabiat dünyası, kendi kendine hareket eden bir dünyadır... Böyle bir tabiat, hareket, büyüme ve değişmeden ibarettir. Bu hareket, bir gelişmedir; değişme, içinde her biri kendisinden sonrakinin potansiyeli olarak bulunduğu a, b, y,... şekilleri alması tarzında vuku bulmaktadır; fakat bu, bizim evrim olarak adlandırdığımız şey değildir; çünkü, Aristo'ya göre, değişmenin çeşitleri ve yapısı, tabiat dünyasında ezeli bir tekrar olarak görünür ve bu tekrarın içerikleri, birbirleriyle zamansal değil, mantuki olarak bağlıdır.³

Aristo, *Historia Animalium* adlı, ona ait olduğu kesinlikle kanıtlanamamış bir eserinde, canlıların sınıflaması ve derecelenmelerinden (*scala naturea*), hayvanların üremelerinden ve çoğunun embriyolojik gelişiminden bahseder.⁴ Fakat söz konusu eser, gerçekten Aristo'ya ait olsa bile, bütün bu fikirler, bize, ne türlerin kökenini açıklar, ne de evrimlerini.

Hatta, Clagett'in dediğine bakılırsa, canlıların evrimci tabiatı hakkındaki spekülatif tahminin kendisine atfedildiği Anaximandre'nin düşüncesi, Aristo tarafından reddedilmiştir.⁵ Aristo gerçekten evrimci bir düşünür olsaydı, herhalde, Anaximandre'de olduğu zannedilen evrimi reddetmezdi. Kaldı ki, o, *Metafizik* adlı eserinde, evrim düşüncesine tamamen zıt olan, türlerin sabitliğini kabul etmektedir. Bizce, ne Sokrat öncesi filozoflarda, ne Eflatun'da, ne de Aristo'da, şöyle veya böyle bir evrim teorisinin kökenlerini bulmak mümkündür.

Modern anlamda bir evrim fikri, ilk defa Nazzâm (ö. 835/845) tarafından ortaya atılmıştır. Nazzâm, evrimci bir yaklaşımla kainatın oluşumunu ve varlık türlerinin kökenlerini açıklamıştır. Bu yüzden, onun evrim teorisini, genel karakteri itibarıyla, kozmolojik bir evrim teorisidir. Nazzâm'ın meşhur talebesi ve ilk müslüman zoologlardan olan Câhız (776-869), hocasının evrimci fikirlerinden hareketle, canlılar âlemi, özellikle hayvanlar âlemi hak-

³ R.C. Collingwood, *The Idea of Nature*, Oxford 1954, s. 82.

⁴ Ünlü Aristo araştırmacısı W.D. Ross, *Historia Animalium*'un, büyük ölçüde, Aristo'ya ait olmayan fikirler içerdiğini ve X. bölümünün ona ait olmadığını söyleyerek, eser hakkındaki şüphelerini belirtmiştir. Bkz. W.D. Ross, *Aristotle*, London t.y. (2. baskı), s. 193.

⁵ M. Clagett, *Greek Science in Antiquity*, Collier Books, New York 1976, s. 53.

kında yaptığı özel incelemelerine dayanarak canlıların evrimiyle ilgili çok ilginç fikirler ileri sürmüştür. Bu bakımdan Câhız'a genel ve sistematik biyolojik evrim teorisinin ilk kurucusu olarak bakabiliriz.⁶ Aralarında bazı farklar olmasına rağmen, Câhız'ın biyolojik evrim teorisi, birçok yönden Darwinizme benzer.

Nazzâm ve Câhız'dan sonra, önemli müslüman evrimciler XI. yüzyılın başında ortaya çıkmışlardır. Bunlar İhvânü's-Safâ (kuruluş 983), İbn Miskeveyh (970-1035), Bîrûnî (973-1051) ve İbn Heysem'dir (965-1039). İbn Miskeveyh ve İhvânü's-Safâ'yla, İslam kültüründeki evrimci düşünce, alan ve konu bakımından en geniş hudutlara ulaşırken, Bîrûnî ile de, zirveye çıkmıştır. İbn Miskeveyh, insanın ruhen ve zihnen evrimleştiğine ilk defa dikkat çekerek, bir çeşit psikolojik evrimden bahsederken, İhvânü's-Safâ da cemiyetlerin sosyal evriminden söz etmiştir. Bîrûnî, suni seçim (*artificial selection*) yoluyla canlıların evrimini savunarak, sadece genel biyolojik evrim teorisine bir katkıda bulunmamış, aynı zamanda, jeolojik ve kimyasal evrimlerden de söz etmiştir.

Daha sonraki yüzyıllarda evrim teorisini benimseyen bazı müslüman düşünür ve bilim adamları ortaya çıkmışsa da, İbn Tufeyl ve Mevlânâ gibi kimseler dışta bırakılacak olursa, onların İslam kültüründeki evrim teorisi geleneğine katkıları olmamış; yalnızca eskilerin görüşlerini az çok farklarla tekrar etme yoluna gitmişlerdir. Meşhur fizikçi Hâzinî (1103-1180) ve meşhur filozof ve tabip İbn Tufeyl (1100-1183), XII. yüzyılın evrimcileri arasındadır.

İbn Arabî (1165-1240) ve Mevlânâ (1207-1273) gibi mutasavvıflar, Nâsirüddin et-Tûsî (1201-1274) gibi filozoflar, İrâkî gibi kimyacılar ve Kazvînî (1203-1283) gibi kozmografyacılar da, XIII. yüzyılın önemli evrimcileri olarak zikredilebilir. Bunlardan özellikle Mevlânâ, özümleme yoluyla canlı ve cansızların evriminden ilk defa söz etmiş olmakla dikkat çekicidir.

XIV. yüzyılda, evrimden bahseden düşünürler arasında, mutasavvıflardan Şebistârî (1250-1321) ve İbn Tırka el-İsfehânî'yi, tarihçi ve sosyologlardan da İbn Haldûn'u (1332-1406) görüyoruz.

⁶ M. Bayrakdar, "Al-Jâhîz and the Rise of Biological Evolutionism", *The Islamic Quarterly* XXVII (1983), sayı: 3, s. 149-155.

Meşhur Osmanlı ahlakçısı Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572) ve meşhur İranlı filozof Molla Sadrâ Şîrâzî (1510-1640) ise, XVI. yüzyılda, evrimci görüşü benimseyenler arasındadır. Abdulkâdir Bîdil (ö. 1715) ve Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1772) XVIII. yüzyılda ve nihayet Muhammed İkbâl (1873-1938) XX. yüzyılda, daha çok mutasavvıfların anladığı mânâda, gelenekçi bir evrim teorisi taraftarı olarak görünmektedirler.

Buraya kadar söylediklerimizden anlaşılacağı gibi, gerçek mânâda bir evrim düşüncesi, ilk defa IX. yüzyılda İslam kültüründe doğmuş ve müteakip yıllarda geliştirilerek çeşitli şekiller almıştır. Hatta, ileride göreceğimiz gibi, Batı kültüründe evrimci düşüncenin doğuşunun sebebi de, İslam kültüründeki bu evrim düşüncesidir.

2. İslam Dünyasına Darwinizmin Girişi

Darwinizm, XIX. yüzyılın ortalarına doğru tesirini İslam ülkelerinde göstermeye başlamıştır. Birçok İslam düşünürü, şu veya bu şekilde Darwinizmden etkilenmiş; Batı'dan çevirilen veya telif edilen eserlerle, onu savunmaya ve yaymaya başlamıştır. Darwinizme taraftar olanlarla karşı olanlar arasında tartışmalar başlamıştı. Hatta Darwinizmin ne olup olmadığı Sultan II. Abdülhamid Han'ı bile meşgul etmiş; bunun üzerine, devrin tanınmış Suriyeli alimi ve Reşid Rızâ'nın da hocası olan Şeyh Hüseyin el-Cisr'den (1845-1909), bu konudaki düşüncelerini sormuştur. O da, Sultan'a ithaf ettiği ve *er-Risâle el-Hamidiyye* adıyla 1889'da kaleme aldığı eserinde bu konuyla ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur.

Darwinizmden etkilenenleri ve ona karşı müspet tavır alanları çeşitli sınıflara ayırmak mümkündür.

1. Darwinizmi tamamen doğru ve kesin bir bilimsel gerçek olarak kabul eden materyalist ve ateist kimseler. Bunların ilki, *Dağarcık* dergisindeki yazılarıyla Ahmet Mithat'tır (1844-1912). Ahmet Mithat, ihtiyarlık yıllarında İslam'a tekrar yönelerek, gençlik yıllarındaki fikirlerinden vazgeçmiştir. Aynı devirde Darwinizmin ateşli savunucusu olarak, Bahâ Tevfik (1881-1914) ve onun takipçilerini görüyoruz; ki, bunlardan bazıları Âsâf Nef'i, Dr. Subhi Ethem, Dr. Ethem Nejat ve Hüseyin Cahit (Yalçın)'dır. Beşir Fuad'ı da bu sınıfa dahil edebiliriz.

2. Dinsiz ve materyalist olmamakla birlikte, yaratılış konusunda dinî öğretilere ve diğer bilimsel teorilere kulak asmaksızın evrimi benimsemiş kimseler. Bunlardan, Bedî Nûri (1875-1913), Memdûh Süleyman, Naci Fikret (1891-1945), Âkil Muhtar Özden (1877-1949) ve Satı Bey gibi kimseleri sayabiliriz.

3. Darwinizm gibi özel mânâdaki bir evrim teorisini şüpheyile karşılayan ve hatta eleştiren, fakat genel olarak bir evrimin (tekâmül) olabileceğini kabul edenler. Bunların tipik örneğini Ömer Nasuhi Bilmen temsil eder. O, *Muvazzah İlm-i Kelâm* adlı eserinde, genelde, aklen bir evrim teorisini kabul etmekle birlikte, Darwinizmi bir akli faraziyedir, diye eleştirir. Hatta Darwinizmi, aslında materyalist ve ateist olan kimselerin, kendi ideolojileri doğrultusunda, bizzat Darwin'in kendinden bile daha çok, materyalist bir tutumla, kasıtlı bir şekilde sunduklarını da vurgular.

Ömer Nasuhi Bilmen şöyle der:

Filvâki, kâinatta bir tekâmül kanununun mevcudiyeti kabul edilebilir. Fakat muahazeye şâyân olan cihet, bu konunun yanlış telâkki olunması, yanlış tefsîre uğratulmasıdır; Sâni'-i Hâkim'i isbata delâlet eden böyle bir kanunun, Sâni'i inkârı delil ittihaz edilmesidir.

(...) İşte bunun içindir ki, tekâmül nazariyesi –birtakım maddeperest eşhâsın telâkki ettikleri tarzı itibarıyla– bugün sâbık kıymetini gâib etmiş, bunun mücerret faraziyattan ibaret olduğu anlaşılmıştır.

Şunu da söyleyelim ki; nebâtât ve hayvânâtın ve hatta insanların, tekâmül tarikiyla vücuda gelmiş olmaları, aklen câizdir. Fahr-ı Âlem Hazretleri dilediği mahlûkunu bir nevî müstakil olarak yaratabileceği gibi, bitariki tedric de vücuda getirebilir; bunda istib'ad olunacak bir cihet yoktur...⁷

Ayrıca, Ö.N. Bilmen, dinlerin de evrim geçirdiğini kabul etmektedir ve bu evrimin, dinlerin esasında değil, fûrûunda, sosyal ve ahlaki konuları ilgilendiren hükümlerinde olduğunu söylemektedir:

Şüphe yok ki, edyân-ı ilâhiyye, usûl-i itikâdiyede müttakid olduğundan bu nokta-i nazardan bunlarda tekâmül vuku'u mu-

⁷ Ö.N. Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Ergin Kitâbevi Yayınları, no: 1, Yeni Matbaa, İstanbul 1959 (3. baskı), s. 145-146.

tasavver değildir. Fakat, şerâyi' ahkâm-ı amaliye itibariyle, bir nev-i tekâmül mevcuttur.

Şöyle ki; peygamberân-i izâmdan bir kısmının tebliğ etmiş olduğu ahkâm-ı şer'iyye bi'n-nisbe mahdûd olduğu hâlde, diğer kısmın tebliğatı birçok ahkâm-ı şer'iyyeyi hâvî bulunmuştur. Bu tebliğ-deki tefâvüt ise, bizzarure, zaman ve mekânın tebeddülünden ve ümmetlerin derecesi kabiliyet ve idrâkindeki tefâvütten münba-istir. İşte, edyân-ı ilâhiyye ancak bu cihetle birbirinden temâyüz etmiş, bu itibarla aralarında bir tekâmül vücuda gelmiştir.⁸

4. Darwinizmi olduğu gibi kabul etmemekle birlikte, onu tamamen reddetmeyen, hatta birçok ayet ve hadisi bu yönde te'vile çalışanlar. Bunların ilki, Hindli alimlerden Seyyid Ahmed Han'dır (1817-1898). O, XIX. yüzyılın birçok bilimsel teorisiyle Kur'an'ın ters düşmediğini göstermek için, çeşitli yorumlara girişmiştir. Özellikle, Darwinizmle ayetleri uyuşturma çabası, *Halku'l-insân* ve *Tefsiru'l-kur'an* adlı eserlerinde sıkça görülen bir husustur. Aynı yolu, Muhammed Abduh, yukarıda adını andığımız Huseyn el-Cisr, Muhammed Hamidullâh ve Süleyman Ateş de izlemiştir.⁹ Örneğin, Abduh'un, *Risâletu't-tevhîd*'inde sözünü ettiği dinlerin evrimi konusunda, sosyal Darwinizmin izlerini bulmak mümkündür.¹⁰

3. İslam Kültüründeki Evrim Teorisi Üzerine Modern Çalışmaların Başlaması

Fr. Dieterici'nin, evrim konusunda Darwin'in fikirleriyle İhvân-u-Safâ'nın kiler arasındaki paralelliğe, 1878'de yayımlanan *Der Darwinismus im X und XIX. Jahrhundert* adlı eseriyle ilk defa dikkat çekmesinden sonra, Batı'da ve İslam dünyasında, İslam'daki evrim teorisi geleneği üzerine bazı çalışmaların yapıldığını görüyoruz.¹¹

⁸ Bilmem, age., s. 38-39.

⁹ Huseyn el-Cisr, *el-Risâle el-Hamîdiyye*, Beyrut 1889; Muhammed Abduh, *Tefsiru'l-menâr*, II. 483 vd.; *el-Menâr*, VIII. 929-930; IX. 54-56; Süleyman Ateş, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *AÜİFD XX* (1970); M. Hamidullâh, "Halk'ul-kâ'inât ve aş'ul-envâ' hasebe'l-kur'an ve'l-mufekkirini'l-islâmiyyîn", *Prof. M. Tayyib Oku Armağanı*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

¹⁰ M. Abduh, *Risâletu't-tevhîd*, Kahire 1315, 14. bölüm.

¹¹ Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: T.I. Raunow, *Wielikije Uczenyje Usbecistana (IX-XI bb.)*, Ousphan, Taşkent 1943; yazar, 63. sayfada, Birûni'nin evrim fikri üzerinde durur. J.Z. Wilczynski, "On the Presumed Darwinism of Al-Baruni Eight Hundred Years Before Darwin", *ISIS* (1959), sayı: 50, s. 459-466; E. Wiedemann, "Darwinistisches bei Gâhız", *SPMSE*

Bu konuda İslam dünyasında ilk çalışma yapanların başında Hindli alim Şibli Nu'mânî (1857-1914) gelir. O, Mevlânâ'nın hayatı ve düşünceleriyle ilgili *Sevânih-i Mevlânâ Rûmî* adlı eserinde Mevlânâ'yı ve *'İlmu'l-keîlâm* adlı eserinde de İbn Miskeveyh'i, Darwin'in öncüleri saymıştır. Onu daha sonra, orijinal araştırmalar yaparak değil, daha çok Nu'mânî'nin ve oryantalistlerin çalışmalarına dayanarak, müslüman evrimcilerden kısa notlar hâlinde bahseden, Emîr Ali, Muhammed İkbâl, İzmirli İsmail Hakkı, Mahmûd Akkâd gibi kimseler takip etmiştir.¹²

İslam'daki evrimci yaratılış teorisinin etkisinde kalan düşünür ve alimler de olmuştur. Bunlardan bazıları, M. İkbâl, E. Hamdi Yazır ve hatta Ö. N. Bilmen'dir. Bu kimseler, Müslümanların evrim teorisini daha ideal bularak, Darwinizme tercih etmişler; dolayısıyla, kainatta bir çeşit kozmolojik ve biyolojik; toplumda ise, bir çeşit dinî ve sosyal evrimin inkar edilemeyeceği görüşüne varmışlardır.¹³

4. Kitap Hakkında

Bu kitabın yazılmasının esas sebebi, her şeyden önce, cemiyetimiz de dahil, dünyanın her yerinde hâlâ Darwinizm olarak bilinen biyolojik evrim teorisi tartışılırken, okuyucunun büyük kesiminin bilmediğini farz ettiğimiz müslüman bilim adamları ve düşünürlerinin evrimle ilgili fikirlerini, kendi eserlerine bizzat müracaat ederek derli toplu bir şekilde sunmak ve tanıtmaktır.

Kitap, esas olarak iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, üç bölümü içermektedir; birinci bölümde, çeşitli evrim teorilerine az çok orijinal bir katkıda bulunan Müslümanların ve görüşlerinin tanıtılması ve yorumlanması yapılırken; ikinci bölümde, ikinci derecede önemi haiz bazı düşünürlerin eserlerinden, sadece ilgili kısımlar nakledilmekle yetinilmiştir. Aslında, gerek birinci ve gerekse ikinci bölümlerde, özel olarak kendilerine yer ayırmadığımız Nâsiruddîn et-Tüsî, İbn Arabî,

47 (1915); Y. Marquet, *La Philosophie des Ihwân al-Safâ*, Alger 1973.

¹² M. İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1971, s. 121, 133-134, 138, 142, 186; İ.İ. Hakkı, *İslâm Mütefekkiri ile Garb Mütefekkiri Arasında Mukâyese*, sadeleştiren S. H. Bolay, DİB Yayını, 1973, s. 35-38; Mahmûd Akkâd, *el-İnsân fi'l-kur'ân*, Beyrut 1969, s. 91-100; Syed Ameer Ali, *The Spirit of Islam*, London 1952 (6. baskı), s. 424.

¹³ İkbâl, *age.*, s. 106-109, 120-121; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1960 (2. baskı), V. 3432-3435; VIII. 5495-5499; Bilmen, *age.*, s. 38-39, 145-146.

Zekerıyyâ el-Kazvînî, İbn Heysem, el-Hâzinî, Nizâm-ı Ârûzî, Abdulkâdir Bîdîl, Turka el-İsfehânî ve hatta Şebistârî, Molla Sadrâ Şîrâzî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi, evrimden az çok, şu veya bu şekilde söz eden birçok düşünür vardır. Fakat bu düşünürlerde, evrimle ilgili hiçbir yenilik olmadığı gibi, özellikle Yeni-Eflatunculuk ve İsrakilik gibi felsefi görüşlerle öylesine karıştırılmış evrimci düşünce kırıntılarına rastlanıyor ki, bunları gerçekten evrimci görüş olarak değerlendirmek, bir zorlamadan öteye geçemez. Bunun için, onlara ayrı yer ayırmak mümkün olmamıştır.

Kendilerine özel olarak yer verdiğimiz düşünür ve bilim adamlarının evrim hakkındaki görüşlerini anlatmadan önce, okuyucu tarafından daha az tanındığına kanaat getirdiklerimizin, çok kısa hayat hikayeleriyle işe başladık. Üçüncü bölümde ise, İslam kültüründeki evrimci yaratılış teorisinin duraklaması ve bunun sebepleri üzerinde durmaya çalıştık.

İkinci kısma gelince; bu kısım dört bölüm ihtiva etmektedir. Birinci bölümde, Müslümanların ortaya attıkları evrimci yaratılış teorisinin genel doktrinal bir tanımını yapmaya çalıştık. İkinci bölümde ise, bu evrim teorisinin, Lamarckizm ve Darwinizm ile bir mukayesesini yapmayı denedik. Üçüncü bölümde, İslam'daki evrimci yaratılış teorisinin Lamarckizm ve Darwinizm üzerindeki mümkün tesirlerini göstermeye çalıştık. Dördüncü bölümde de, Müslümanların evrim teorisi hakkında, bizden öncekilerin lehte ve aleyhte söylediklerini toplayarak, bilimsel bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

Son olarak, okunuş ve yazılış kolaylığı sağlamak amacıyla, özellikle çok kullanılan Arapça veya Arapçalaştırılmış özel isimlerle, zaruret olmadıkça Osmanlıca, Arapça ve Farsça deyimleri ve sözcükleri, bugünkü Türkçe telaffuza uygun olarak, harfi tarifsiz ve transkripsiyonsuz kullandığımızı da ifade edelim.¹⁴

Allah size ve bize anlayış kolaylığı versin; tevfik O'ndandır.

Mehmet Bayrakdar
Ankara 1986

¹⁴ Kitabın elinizdeki ikinci bakısında Arapça ibareler ve kitap isimleri transkribe edilmiştir (kitâbiyât)

KAYNAKLAR

- Abduh, M., *Risāletu't-tevhîd*, Kahire 1315.
- Abrahamov, B., *İbn İbrâhîm Argument from Design*, Oriens 29-30, 1986
- Akkād, Mahmûd, *el-İnsân fi'l-kur'âni'l-kerîm*, Dâru'l-hilâl, Kahire, t.y.
- Akseki, A.H., "Âdem" maddesi, *İslâm Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1940.
- Ali, Syed Ameer, *The Spirit of Islam*, London 1952 (6. baskı).
- Aptowitzer, W., "Arabisch-Jüdische Schöpfungstheorien", *Hebrew Union College Annual* VI (1929).
- Ateş, Süleyman, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *AÜİFD* XX (1970)
- Badawi, A., *Histoire de la Philosophie en Islam*, J. Vrin, Paris 1972.
- Bağdâdî, *el-Farâğ beyne'l-fırâğ*, neşr. M. Bedr, Kahire 1328.
- Bayrakdar, M., "Al-Jâhîz and the Rise of Biological Evolutionism", *The Islamic Quarterly* XXVII (1983), sayı: 3.
- Bilmem, Ö.N., *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Ergin Kitâbevi Yayınları, no: 1, Yeni Matbaa, İstanbul 1959 (3. baskı).
- Birûnî, *Kitâbu tahkîk mâ li'l-Hind*, neşr. E.C. Sachau, London 1887.
- _____, *Kitâbu'l-cemâhir fî ma'rifeti'l-cevâhir*, Haydarâbâd 1935.
- _____, *Tahdîdu nihâyâti'l-amâkin li taşhîhi mesâfâti'l-mesâkin*, neşr. P. Boljakoff, Kahire 1962.
- _____, *The Chronology of Ancient Nations*, İngilizce çev. E.C. Sachau, London 1879.
- Boilot, J., "L'Oeuvre d'al-Biruni, Essai Bibliographique", *Melanges* XI (1965).
- Browne, E.G., *Arabian Medicine*, Cambridge 1921.
- Bucaille, Maurice, *İnsanın Kökeni Nedir*, çev. A. Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1988 (2. Baskı).
- Buhârî, *eş-Şaḥîḥ*, neşr. M.L. Krehl ve Th. W. Juynboll, Leiden 1863.

- _____, *eş-Şaḥiḥ*, L. Krehl, Leiden 1908.
- Cāhız, *el-Beyān ve't-tibyān*, neşr. Abdusselām Hārūn, Kahire 1948-50.
- _____, “Hucecu'n-nubuvve”, *Mecmu'ātu resā'ili'l-Cāhız*, neşr. Abdusselām Hārūn, Kahire 1979.
- _____, *Kitābu'l-ḥayavān*, neşr. A.M. Hārūn, Kahire 1909.
- _____, *Kitābu'l-ḥayavān*, neşr. Abdusselām Hārūn, Kahire 1945.
- _____, *Kitābu't-terbī' ve't-tedvīr*, neşr. Ch. Pellat, Şam 1955.
- _____, *Zemmu'l-kuttāb*, Fransızca çev. Ch. Pellat, Hespéris, 1956.
- Carles, J., *Le Transformisme*, Que Sais-Je serisi, no: 502, PUF, Paris 1970.
- Cassier, E., *The Problem of Knowledge*, İngilizce çev. W.H. Woglom ve Ch. W. Hendel, Yale University Press, New Haven 1950.
- Cevheri, *eş-Şiḥāḥ*, Kahire 1292.
- Cisr, Huseyn, *el-Risāle el-Ḥamīdiyye*, Beyrut 1889.
- Clagett, M., *Greek Science in Antiquity*, Collier Books, New York 1976.
- Collingwood, R.C., *The Idea of Nature*, Oxford 1954, s. 82.
- Curcānī, *Kitābu't-ta'rīfāt*, neşr. G. Flügel, Leipzig 1845.
- Damīrī, *Ḥayātu'l-ḥayavān* (2. cilt), Bulak 1284 (2. baskı).
- _____, *es-Sunen*, Medine 1386.
- Darwin, C.R., *The Origin of Species*, London 1909.
- _____, *Descent of Man*, London 1871.
- _____, *The Life and Letters of Charles Darwin* (3 cilt), ed. F. Darwin, London 1887.
- De Boer, Tj., *History of Philosophy in Islam*, London 1933.
- De O'leary, L., *İslām Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Y. Kutluay ve H. G. Yurdaydın, Ankara 1971.
- De Sacy, S., *Chrestomathie Arabe*, Paris 1806.
- Dieterici, Fr., *Der Darwinismus im X und XIX. Jahrhundert*, Leipzig 1878.
- _____, *Die sogenannte Theologie des Aristoteles, aus arabischen Handschriften zum ersten Mal herausgegeben*, Leipzig 1882.
- Duralı, T., “Metinler Işığında Aristoteles'in Canlıyla ve Canlıının Evrimiyle İlgili Düşünceleri Problematik Yaklaşım”, *Felsefe Arşivi* (1984), sayı: 24.
- Eastman, Charles R., *Le Premier des Preurseurs de Darwin, Extrait de la Revue Scientifique*, 24 Juin 1905.
- Ebü Dāvūd, *Sunen*, Kahire 1348.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Ma'rifet-nâme*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1297.
- Eş'arî, *Kitābu maḳālāti'l-islāmiyyīn*, H. Ritter neşri, İstanbul 1929-1930

- Ferraud, G., "Madagascar et les Îles Uāq-Uāq", JA., 1904.
- Firûzâbâdî, *el-Kāmus*, Kahire 1281.
- Forskal, P., *Descriptiones Animalium, avium amphibiorum, piscium, insectorum, vermium; quae in itinere orientali observavit*, Hauniae 1775.
- Furlani, G., *Archiv Orientalni* 9 (1937).
- Gildemeister, J., *Excerpta ex Qazwinii opere Geographico Indiam et Sindi-am...*, Bonn 1838.
- Gould, J.S., *Smith Woodward's Tolly*, New Scientist, 5 April 1979.
- Gregory, W.K., *Science*, 66 (1927).
- Guidi, M., *La Lotta tra L'Islam e il Manicheismo*, Rome 1927.
- Hakkı, İ.I., *İslâm Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese*, sadeleştiren S. H. Bolay, DİB Yayını, 1973
- Hamidullâh, M., "Halk'ul-kā'ināt ve ahl'ul-envā' ḥasebe'l-kur'ān ve'l-mufekkiri'nî'l-islāmiyyîn", *Prof. M. Tayyib Okıç Armağanı*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
- Hawî, S.S., *Islamic Naturalism and Mysticism*, E.J. Brill, Leiden 1974.
- Hayyât, *Kitābu'l-intişār*, neşr. A.N. Nader, Beyrut 1957.
- Hâzin, *Lubābu't-te'vîl fî ma'ânî'l-tenzîl*, Kahire 1313.
- Holmyard, C.R., E.J., *The Works of Geber*, London 1924.
- Horovitz, S., "Über die Einfluss des Stoizismus auf die Entwicklung der Philosophie bei den Arabern", *ZMDG* 37 (1903).
- , *Über den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalām*, Breslau 1915.
- Horten, M., "Die Lehre vom Kumûn bei Nazzâm", *ZDMG* 63 (1909).
- Ideler, L., *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, Berlin 1809.
- İhvânû's-Safâ, *er-Risâletu'l-cāmî'a* (2. cilt), Şam 1949
- , *Resâ'il* (4 cilt), Kahire 1928.
- , *er-Resâ'il*, Bombay baskısı.
- İrâkî, *Kitābu'l-mukteseb fî zir'ati'z-zeheb*, neşr. E.J. Halmyard, Paris 1923.
- İbn Arabî, *Uḫlatu'l-mustavfiḍ*, neşr. A. Nyberg, Upsala 1919.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan, İstanbul 1968 (2. baskı).
- , *Mukaddime*, neşr. Quatremere, Paris 1858.
- İbn Hallikân, *Vefayât*, neşr. İ. Abbâs, Beyrut 1397-8.
- İbn Hanbel, *el-Musned*, Kahire 1313.
- İbn Hazm, *Kitābu'l-fişâl*, Kahire 1327.
- İbn Hişâm, *Kitābu't-ticân fî mulûki Ḥimyar*, Haydarâbâd 1347.
- İbn Kuteybe, *Kitābu'l-ma'ârif*, Kahire 1960.

- İbn Mâce, *es-Sunen*, Kahire 1372-3.
- İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, Kahire 1300.
- İbn Miskeveyh, *Kitābu'l-fevz'il-aşğār*, Beyrut 1319.
- _____, *Tehzibu'l-ahlāk (Ahlākı Olgunlaştırma)*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.
- İbn Tâhir el-Makdisî, *Kitābu'l-bed' ve't-tārîh*, C. Huart neşri, Paris 1899.
- İbn Tufeyl, *Hayy b. Yakzân*, L. Gauthier neşri, Beyrut 1936.
- İbnu'n-Nefis, *er-Risāletu'l-kāmiliyye fî's-sireti'n-nebeviyye*, neşr. M. Meyerhof, J. Schacht, Oxford 1968.
- İkbâl, Muhammed, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1971.
- _____, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Reprinted, Lahore 1968.
- _____, *The Development of Metaphysics in Persia*, Luzac, London 1908.
- Job of Edessa: Book of Treasures*, ed. ve İngilizce'ye çev. A. Mingana, Cambridge, 1935.
- Kâsım b. İbrâhîm, *er-Redd 'Alâ'l-mulhid*, El yazma nüsha, Berlin, Glaser No. 101.
- Kazvîni, H.M., "Nuzhetu'l-kulûb", *The Zoological Section*, Farsça metin ve İngilizce'ye çev. J. Stephenson, London, 1928
- Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlāk-ı Alâ'iyye*, İstanbul 1145.
- Kisâ'î, *Kışâsu'l-enbiyâ'*, neşr. I. Eisenberg, y.y., 1922
- Kitābu'l-milel ve'n-nihâl*, neşr. W. Cureton, London 1846.
- Lamarck, *Histoire Naturelle des Animaux sans Vertebres*, Paris 1816.
- Macdonald, D.B., *Development of Islamic Jurisprudence and Constitutional Theory*, Beyrut 1965.
- Madelung, W., *Der Imam al-Qâsim Ibn İbrâhîm und die Glaubenslehre der Zaiditen*, Berlin 1965.
- Makdisî, *Kitābu'l-bed' ve't-tārîh* (6 cilt), neşr. ve Fransızca çev. C. Huart, E. Leroux, Paris 1899-1919.
- Marquat, *Aristote Naturaliste*, Paris 1932.
- _____, *La Philosophie des Ihwân al-Safâ*, Alger 1973.
- Massé, H., *Croyances et Coutumes Persanes*, Paris, 1938.
- Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, neşr. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, 5 cilt, Beyrut 1966-1977.
- Mevlânâ, *Fihî mâ fih*, çev. M. Ü. Tarikâhya, İstanbul 1958 (2. baskı).
- _____, *Mesnevî*, neşr. R.H. Nicholson, London 1927-1938.

- Meyerhof, M. and J. Schacht, *The Theologus Autodidactus of Ibn al-Nafis*, The Clarendon Press, Oxford 1968.
- , “Ibn an-Nafis und seine Theorie des Lungenkreislaufs”, *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin*, IV (1933).
- Mieli, A., *La Science Arabe et Son Rôle dans L'Evolution Scientifique Mondiale*, Brill, Leiden 1938.
- Molla Sadrâ, *el-Mazâhiru'l-ilâhiyye* (5 cilt), neşir, Aştîyânî, Meşhed t.y.
- Muslim, *eş-Şaḥîḥ*, Kahire 1374-5.
- Nasr, S.H., *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, ed. Thomas and Hudson, London 1978.
- Nicholson, *Persian Lyrics*, London 1931, s. 36.
- , *Translation of Eastern Poetry and Prose*, Cambridge 1922, s. 155.
- Nizâm-ı Ârûzî, *Çahâr Makâle*, İngilizce çev. E. G. Browne, London 1921.
- Nyberg, H.S., “al-Nazzâm” maddesi, *EL*.
- Palacios, M.A., “Al-Libro de los Animales” de Jâhîz, *ISIS* XIV (1930).
- Pellat, Ch., “al-Dijahîz” maddesi, *Encyclopaedia of Islam* (2. baskı).
- Qadri, M.A.H., “Al-Biruni's Contribution to Biological Studies and Concepts Al-Biruni”, *Commammarative Volume*, Karachi 1973.
- Rahman, Fazlur, *The Philosophy of Molla Sadrâ*, State University Press, Albany 1975.
- Raunow, T.I., *Wielikije Uczenyje Usbecistana (LXXI bb.)*, Ousphan, Taşkent 1943.
- Râzî, Fahrüddîn, *İtikâdâtü firâkı'l-muslimîn ve'l-muşriķîn*, neşr. A.S. en-Neşşâr, Kahire 1938.
- , *Mefâtiḥu'l-ğayb*, Tahran 1971.
- , *Kitâbu mebâḥişi'l-meşriķiyye*, Haydarabâd, 1343.
- Ross, W.D., *Aristotle*, London t.y. (2. baskı).
- Rostand, J., *Esquisse d'une Histoire de la Biologie*, Paris 1945.
- , *L'Evolution des Espèces, L'Histoire des Idees Transformistes*, Hachette, Paris 1932.
- Russell, G.A., “Ibn Tufeyl and British Empiricism in the Seventeenth Century”, *The Influence of Arab and Islamic Civilization on Science and Technology in Europe* adlı seminer sunulan tebliğ, Oxford 17-18 Aralık 1983.
- Sachau, E.C., *Chronology of Ancient Nations*, London 1879.
- Sarton, G. *Introduction to the History of Science*, Baltimore 1927.
- Semerkindî, *Bustānu'l-'arîfîn*, Kazân 1298.

- Steiner, H., *Die Mu'tazälite oder die Freidenker in Islam*, Leipzig 1865.
- Şehristânî, *el-Farq beyne'l-fıraḳ*, neşr. Kevserî, Kahire 1948.
- _____, *Kitābu'l-milel ve'n-nihāl*, neşr. W. Cureton, London 1846.
- _____, *Nihāyātu'l-iḳdām fî 'ilmi'l-kelām*, neşr. ve İngilizce çev. (*The Summa Philosophiae of al-Shahrastānī*) A. Guillaume, London 1934.
- Şibli, Nu'mânî, *'İlm'ul-kelām*, Haydarâbâd 1914.
- Şirâzî, Takizâde, *Mānî vo dîn-i ô*, Tahran 1335.
- Taberî, *Cāmi'u'l-beyân fî te'vîli âyi'l-kur'ân*, Kahire 1968.
- _____, *Tārîḫ*, neşr. M. J. de Geoe, Brill 1964.
- Tirmizî, *el-Cāmi'*, Kahire 1356-1382.
- Togan, Z.V.T., *Birûnî's Picture of the World*, Calcutta 1937-1938.
- Tritton, A.S., *Muslim Theology*, London Luzac 1947.
- Tûsî, Nâsiruddîn, *Ahlâk-ı Nâsirî (The Nasirean Ethics)*, İngilizce çev. G.M. Wickens, London 1964
- Wensinck, A.J., *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*
- Wiedemann, E., "Darwinistisches bei Gâhîz", *SPMSE* 47 (1915).
- Wilczynski, J.Z., "On the Presumed Darwinism of Al-Baruni Eight Hundred Years Before Darwin", *ISIS* (1959), sayı: 50.
- Wolfson, H.A., *The Philosophy of Kalam*, Harward University Press 1976.
- Wright, Sewall, "Evolution" maddesi, *Encyclopaedia Britannica*, 1953.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, V. 3432-3435; VIII. 5495-5499.
- Zebîdî, *Tācu'l-'Arūs*, Kahire, 1306.
- Zemahşerî, *Keşşâf*, Kalkutta 1854.
- Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig 1923.

DİZİN

A

Abbasiler 37
Abbās Mahmūd el-Akkād 163
Abduh, Muhammed 26, 77
Abdulhamid Han, II 24
Abdulkādir Hāmīdī Efendi 120
Abdullāh b. Abbās 31
Aberdeen 150
Abhwell 145
Abrahamov, Binyamin 169
Absāl 81, 88, 90
Abubacer (İbn Tufeyl) 77
Acem 108, 124
Âdem (Hz.) 31, 32, 40, 44, 74, 78, 96, 98,
101, 122, 135, 154, 155, 156, 157, 158
Âdemoğlu 32
ahiret 74, 86, 87, 88, 89, 156; ~ hayatı 86, 89
ahkâm-ı şer'iyye 26
ahlak 74, 88, 104, 108, 112, 152, 154, 179;
~çı 96; ~ kuralları 74
Ahmet Mithat 24
akıcı hikmet 97, 129, 141
akıl 51, 89, 90, 92, 112, 116, 117, 125, 153,
154, 168
Âkil Muhtar Özden 25
Akkād, Abbās Mahmūd 163
akl 91, 125; ~ı fa'âl 91
akrep 176
aktüel biyolojik evrim 70
Alâ'eddin Alî b. Emrullāh 120
Alan 111
Alâ'uddin Alî b. Ebî'l-Harām el-Kureşî 82
albumine 42
âlem 73, 92, 104, 107, 122, 134
Aliboran 148
Alî (Hz.) 24, 27, 31, 120, 134, 135
Allah'ın: ~ hür iradesi 132; ~ iradesi 49; ~ iz-
ni 104; ~ Kitabı 63; ~ ruhu 63; ~ tecellisi 78;
~ vahyi 154; ~ varlığı 88; ~ yaratılış tecellisi
78; ~ yaratma fiili 133
Alman 41, 147, 163; ~ca 146, 147; ~ya 145,
147, 150
Alpago, Adrea 82
altı gün 63, 160; ~ kavramı 45
alt tür 141
Amerika 150
amonyak 80

Amsterdam 146
ana tür 46, 47, 69, 131
Anaxagoras 51, 52, 169, 170, 171
Anaximandre 21, 22
Anglo-Sakson toplumu 19
Apollonius de Tyane 38
Aptowitzer, V. 51
Aramca 157
Arap 66, 108, 109, 112, 152, 181; ~ca 28,
34, 38, 40, 43, 51, 52, 68, 83, 147, 152,
157, 172
Aristarchus 20
Aristo 19, 20, 21, 22, 34, 38, 39, 41, 42, 49,
51, 52, 58, 87, 154, 170, 171, 172
Âsâf Nef'i 24
astrofizik 15
Aşhaka 134
ateist 24, 25, 167
Ateş, Süleyman 26

B

Bâb'ul-Ebvâb 66
Bağdâdî 44, 46, 49, 61, 129, 169, 170
Bahâ Tevfik 24
bakteri bilimi 15
Balınâs 38
Bar Deysân 172
Batı: ~ toplumu 19; ~lı evrimciler 41, 146
Batlamyus 20
Bedî Nûri 25
Benû Suleym Harrası 56
Bermekî ailesi 37
Beşir Fuad 24
Beyzâvî 178
Bîdil 24, 28, 94, 131, 135, 136, 142
bilimsel: ~ anarşi 126; ~ görüş 153
bi'l-kuvve 21, 43, 45, 51, 52, 64, 76, 170
Bilmen, Ömer Nasuhi 13, 25, 77
Bîrûnî 18, 23, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
68, 69, 70, 71, 73, 79, 95, 125, 126, 127,
132, 138, 146, 148, 149, 150, 151, 159,
161, 162, 163, 164, 166
Bışr b. el-Mu'temir 48
bitkiler âlemi 73, 134
Bitrüci 77
biyo-jenez 68, 79

- biyolojik evrim 18, 20, 23, 27, 54, 61, 62, 65,
70, 72, 74; ~ci anlayış 158
Bonnet, Charles 149
bozuk ehlât 116, 120
Buffon 140, 144, 146, 147, 149, 150
Buhârî 34
- C
- Cabanis 144, 146
Câbir b. Hayyân 37, 38, 39, 40, 41, 86, 96,
132, 148, 155, 157, 158, 171, 172; ~ il-
mi 37
Ca'fer es-Sâdık 31
Câhız 18, 22, 23, 41, 44, 46, 47, 48, 53, 54,
55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 69, 72, 79,
94, 127, 131, 135, 136, 138, 141, 142, 144,
146, 151, 162, 163, 165, 173, 175, 179,
180, 181; ~iye 53
Calinos 115
Calinus 87
Cebriye 42
cennet 156
Cezayir 114
Cezire-i Tûlîd 124
Chardin, Pierre Teilhard de 80
Cildâkî 96
cinsel seleksiyon 141, 166
collodial substance 80
Colomb 82
Copernicus 20
- Ç
- çağdaş evrimciler 39
Çin 108
- D
- Damîrî 61, 144, 145, 146, 178, 179, 180
Dante 174
Darwin 18, 19, 20, 25, 26, 27, 39, 48, 61,
70, 72, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 147,
148, 149, 151, 162, 163, 164, 165, 166; ~
devri 19; ~, Erasmus 144; ~izm 15, 18, 20,
21, 24, 25, 27, 28, 77, 139, 140, 160, 163,
165, 166
Dawson, Charles 161; ~ler 50, 58; ~ye 42;
~yyûn 41
devrî zaman 66, 67
Deysâniye 171, 172
d'Herbelot 146
Dırâr 48
Dieterici, Fr. 26, 72, 147, 163
dinî otoriteler 128
Discoride 38
doğal: ~ seçim 59, 60, 138; ~ seleksiyon 19
Dokuzoguz 111
Draper, J. W. 13
- E
- Ebû Bekr el-Asamm 178
Ebû Bekr er-Râzî 49, 58
Ebû Bekr Muhammed Zekeriyâ er-Râzî 38
Ebû Ishâk İbrâhîm b. Sayyâr 42
Ebû'l-Huzeyl 48
Ebû'l-Kâsim Muhammed b. Ahmed 95
Ebû Sa'îd es-Siczi 20
Ebû Şâkir ed-Deysânî 171, 172
Ebû Yahyâ b. el-Batrik 34
edyân-ı ilâhiyye 25, 26
Eflatun 21, 22, 34, 58, 126, 170; ~cu 72, 164
ehkaf 109
Ehl-i Sünnet 34, 35, 61, 72, 89, 90
Eichorn, J. G. 146
Empedocle 21
Endülûs 77, 108, 117, 119
ene 87
Erzurumlu İbrahim Hakka 24, 28, 134
Eski Yunan 51
Eş'arî 49, 61
Eşariler 89
Ethem, Subhi 24
evrimci; ~ mutasavvıflar 137; ~ yaratılış 27,
28, 36, 49, 53, 54, 129, 130, 139, 160,
165, 166
evrimleşme 69, 141
evrim: ~ süreci 21, 64; ~ teorisi 15, 18, 22, 23,
24, 26, 27, 28, 29, 62, 70, 72, 94, 121, 126,
127, 128, 131, 135, 162, 163, 164; ~ teorisi
20; ~ teorisinin kökenleri 21
Eyyûb er-Ruhâvî 40, 49
Ezd 37
- F
- Fahrüddîn er-Râzî 40
Fârâbî 13, 14, 90, 91
Fars 112
Fâzıl b. Nâtık 81
felek-i azam 105
felekî ruhlar 107
felekler âlemi 105
felsefî: ~ kozmolojik anlayışlar 126; ~ spekü-
lasyon 162
fermantasyon 78
fezelât 117
Fikret, Naci 25
Frank 109, 111
Franklar 108
Frobisher 80
- G
- Galileo 20
Galler 108
Gazâlî 35, 155
geçiş türleri 165
genel: ~ evrim 70, 72, 73, 159; ~ yaratılış te-
orisi 51
genetik bilimi 15
Gildemeister, J. 147
Gnostic Simon 51
Goethe 144, 147
Gumare 116

- H
Habeş 111, 112
Hadrarametv 109
Haldane 80
halk 39
Ham 110, 111, 112
Hamidullah, Muhammed 26
Hârûn er-Reşid 37
Harvey, W. 82, 127
hasf 56
Havva (Hz.) 155, 158
hayat: ~ kavgası 19, 59, 60, 69; ~ mücadele-
lesi 69
hayvan: ~i ruh 113; ~lar âlemi 22, 53, 134; ~
psikolojisi 53
Hayy b. Yakzân 78, 81, 88, 89, 90, 91
Hazar 66, 111
Hâzinî 23, 28
Helenistik felsefe 32, 51
Hermes 38
Hermetik gelenek 38, 39
hesap günü 86
Heyman, J. 146
Hıristiyan 32, 51, 52, 65, 109, 150, 155, 158;
~lık 31, 62, 166
Hicaz 108, 109, 115
el-hikmet es-sâriyye 96
Hind 50, 61, 108, 111, 112, 124
Hişâm b. Amr el-Fuvarî 33
Hişâm b. el-Hakem 48, 171, 178
Horovitz, S. 51, 52
Horten, M. 51, 52
hot dilute soup 80
Hume, Dawid 80
hurma ağacı 101, 122, 134
Huseyn el-Cisr 24, 26
Hüsâmiye Medresesi 120
Hüseyin Cahit 24
Hüseyin (Hz.) 176
- I
Irak 95, 108, 109
İrâkî 23, 94, 95, 96, 125
- İ
İbn Arabî 23, 27, 134, 135, 137, 147, 163
İbn Bâcce 90, 91
İbn Ebî'l-Hadid 40
İbn er-Râvendî 44, 49, 58
İbn Haldûn 18, 23, 105, 134, 135, 137, 139
İbn Hazm 44
İbn Heysem 23, 28, 134
İbn İshâk 31
İbn Kuteybe 179, 180
İbn Miskeveyh 18, 23, 27, 72, 73, 96, 100,
105, 121, 129, 134, 135, 137, 141, 142,
163
İbn Ruşd 77, 90
İbn Sînâ 40, 61, 82, 87, 111, 127, 137, 148,
154
- İbn Tufeyl 18, 23, 40, 67, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 125, 127, 128,
132, 144, 145, 146, 149, 150, 155, 157,
158, 163
İbn Turka el-İsfehânî 23
İbnü'n-Nedîm 37
İbnü'n-Nefs 41, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 127, 132, 155, 157, 158
İbranice 77, 144, 147, 157
içsel akıslar 141, 151
İdris (Hz.) 38
İhvânû's-Safâ 18, 23, 26, 40, 61, 71, 72, 73,
74, 75, 76, 95, 96, 129, 134, 135, 136,
137, 141, 142, 146, 147, 148, 150, 151,
163, 164
ikinci İbn Sînâ 82
ilahi: ~ hikmet 97, 129; ~ inayet 141; ~ yarat-
ma fiili 39, 67; ~ yardım 129
ilk insanın oluşumu 83
İncil 15
inkişaf 106
insan: ~ ırkları teorisi 48; ~ın ruhi ve zihni ev-
rimi 137
İskâfî 48
İslâm'ın aklılığı 90
İslamiyet 31, 62
İsmaililer 67
İsrâiliyât 30, 155
İsrail kavmi 141
İsrailoğulları 112
İsrakilik 28, 126
İzniki 96
- J
jeo-kimyasal evrim 65, 67
jeokimyasal evrim 64
jeolojik: ~ değişimler 162; ~ ve astronomik de-
virler 45
- K
kabir hayatı 86
Kâdî Ebû Bekr İbnü'l-Arabî 179
Kadri Efendi 120
Kafka, Franz 174
Kâmil 81, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91
kamil insan 104
kan dolaşımı 127
karma 174
Kâsım b. İbrâhîm 167, 168, 169
kaynayan su kabarcıkları 80
Kazvîni 23, 28, 61, 134, 146, 147, 149, 163
Keith, George 145, 149
kendiliğinden: ~ doğal yaratılış 144, 149; ~
oluş nazariyesi 38
Keosian 80
kevn 39
Kınalızâde 13, 14, 120, 121, 134, 135
kıyamet alametleri 85
Kindî 90, 115
Kitab-ı Mukaddes 150, 152, 166

- kokuşmuş madde 80
 kozmoloji 15, 39, 43, 151, 159
 kozmoloji: ~ çalışmalar 20; ~ evrim 43, 45, 48, 72, 73, 92, 94, 130, 131, 135, 136, 137; ~ evrim teorisi 48, 94, 131, 135; ~ ve jeolojik evrim 159
 kumûn 16, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 167, 168, 169, 170, 171, 172
 kumûn teorisi 43, 45, 53, 167
 Kurtubi 179, 180
 külli varlık 133
- L
 Laertius, Diogenes 52
 Lamarck 18, 61, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 147, 149, 151, 164, 165; ~izm 18, 20, 21, 28, 130, 139, 140, 142, 160, 165
 Lee, Samuel 147
 Leibniz 145
 liberal kapitalizm 19
 Linnaeus 18, 144, 148, 149
 Locke, John 145
 London 145, 147
- M
 Macriti 40
 madenler âlemi 134
 Mağrib 114, 117
 Malthus 19
 Maniheizm 62
 Manikeizm 171, 172
 Maniler 63
 Mansûriyye Tıp Medresesi 82
 Marquat 19
 Masalime 116
 materyalist 19, 24, 25, 42, 48, 61, 130, 140, 166; ~ evrim teorileri 130
 mayalanma 78
 maymun 134, 149, 177
 mebd-i feyyâz 121
 mekanist 19, 130, 149, 166
 Mekke 56, 111
 melek-i zülcelâl 125; ~ler âlemi 107
 Memdûh Süleyman 25
 Merâtibü'l-Vucûd 13
 Mercanlar 134
 mesh 16, 47, 55, 173, 174, 175, 178, 179, 180, 181
 Mes'ûdi 31, 86, 114, 180
 metafizik 50, 55, 127, 140
 mevâlid-i sâlise 122
 Mevlânâ 18, 23, 27, 92, 93, 94, 134, 135, 137, 138, 141, 142, 147, 163
 Meyerhof, M. 83
 mezhep 113, 172
 Mısır 38, 72, 114, 117, 168
 minerallerin evrimleşmesi 95
 Mish 59
 modern zooloji 53, 144
 moleküler biyoloji 15
- Molla Sadrâ Şîrâzî 24, 28, 163
 Morgan 163
 Moses b. Joshua de Narbonne 144
 Mu'ammer 48
 Mucâhid 178
 Muhammed b. Yûsuf 176
 Muhammed (Hz.) 74, 75
 Muhammed İkbâl 24, 27, 137, 163
 Musa (Hz.) 175
 Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî 41
 mutasavvıflar 23, 94, 137
 mutasyon 47, 55, 165, 174, 181
 Mutezile 33, 34, 35, 42, 53, 58, 89, 90, 170, 178
 müdahale teorisi 49
 Mürcie 42
 müslüman evrimciler 23, 65, 95, 130, 136, 137, 139, 140, 141, 149, 165; ~in fikirleri 20, 146
- N
 Naegeli, Karl 140
 Nâsiruddîn et-Tûsî 23, 27, 121, 134
 Nasnâs 124, 134
 Nasr, S. H. 68, 164
 Nazzâm 18, 22, 23, 29, 36, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 62, 63, 64, 65, 69, 72, 127, 129, 131, 137, 159, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 179, 181
 nefis tezkiyesi 75
 nefis 107, 158; ~i müdrike 107
 en-nefsu'n-nâtiqa 174
 Nejat, Ethem 24
 Nizâm-ı Ârûzî 28, 134
 nokta-i nazar 25
 Nuh (Hz.) 110
 Nyberg, H. S. 52
- O
 ortaçağ kimyacıları 95
 Osborn 80, 163
 Osborn, H.F. 161
- Ö
 Ömer (Hz.) 176
 Öndarwinciler 144, 146, 148
 özel evrim 158
- P
 Palacios, M. A. 54
 parthanogenesis teorisi 80
 Pasteur, L. 41
 Pliny 38
 Plotinus 36, 51
 Plutarque 38
 Pococke, Edward 145
 Proudhon 19
 psikolojik: ~ evrim 18, 74, 137; ~ ve sosyolojik evrim 137

Qadri, M.A.H. 68

R

Rabbînik metinler 51
 Rafîzî Hîşâm b. el-Hakem 48
 Rahman, Fazlur 163
 Ray, John 144, 148
 reddiye 49, 172
 reform hareketleri 19
 Resîd Rûzâ 24
 Ricardo 19
 Rostand, Jean 141, 142
 Rönesans 19
 ruhi varlıklar 134
 Rum: ~ 112; ~lar 108
 S
 Sabîi: ~ler 63; ~lik 62
 Sacy, A. J. Silvestre de 145
 Sadrâ Şîrâzî 24, 28, 163
 Sakalibe 109, 111
 Salâmân 81, 88
 Sâlih el-Murrî 175
 Sâlihî 33
 Sam 110, 112
 Samuel Bochart de Caen 145
 Sâni'-i Hâkim 25
 Sarton, G. 144
 Schacht, J. 83
 semavi unsurlar 134
 Servitus, Michael 82, 127
 Seyyid Ahmed Han 26
 Seyyid Şerîf Curcânî 35
 Sicilyalı Diodore 38
 Sind 108, 112
 Sofistler 171
 Sokrat 21, 22, 39
 sosyal: ~ Darwinizm 26; ~ evrim 73, 74, 137, 163
 sosyalizm 19
 Steiner, H. 51
 Stoacı: ~ filozoflar 170; ~lar 51
 Suhreverdî el-Maktûl 38
 Sultân Veled 137
 suni seçim 70
 Sus ahalisi 116
 Süryanice 40, 157, 172
 Ş
 Şam 82, 108, 109, 121
 Şebistârî 23, 28
 Şehristânî 44, 49, 61, 129, 167, 169, 170
 şerâyi' ahkâm-ı amaliye 26
 şeriat sahibi 112
 Şevnem 125
 Şeyh Huseyn el-Cîsr 24
 Şeytan'ın aldatması 155
 Şiblî Nu'mânî 27, 163

Şiiler 176

T

Taberî 35, 179
 tabiat: ~ ekonomisi 62, 70, 71; ~çılar 50, 58, 68; ~ın aslı unsuru 21
 Tanrı: ~ vergisi 103; ~nın kanunu 113; ~nın kulları 113
 tecdid 43, 46, 47
 tedahhül 43, 44, 51
 Tehânevi 173, 174
 tenasüh 174
 teolojik bilim 19
 Tevrat 15, 38, 63, 64, 65, 110, 157
 Thales 21, 51, 58
 Therenot, Melchiesedeck 145
 Transformasyon fikri 57
 Tuffe 134
 Tuğrâî 96
 Türk 56, 61, 92, 111, 120; ~ler 109, 124
 türlerin aktüel evrimi 47, 58, 130; ~ evrimleşmesi 59

V

varlık dairesi 104
 varoluşsal evrim 130
 Vehb b. Munebbih 31
 Wallace, Alferd Russel 166
 Weissmann 165
 Wiedemann 61, 163
 Wolfson, A. H. 51, 52, 170
 Woodward, Arthur 161

Y

Yafes 112
 Yahudi 29, 30, 34, 51, 52, 63, 144, 155, 158; ~ kelami düşünceleri 52; ~lik 31, 62, 166
 Ya'kûb b. İshâk Kindî 115
 yapışkan çamur 80
 yaratma: ~ fiili 67; ~ teorisi 32, 34, 35, 36
 Yazır, E. Hamdi 27
 Ye'cûc Me'cûc halkları 56
 Ye'cûc ve Me'cûc 103, 112
 Yemâme 109
 Yemen 37, 108, 109, 111, 115, 177
 Yeni-Darwin: ~ciler 15, 165; ~izm 20
 Yeni-Eflatuncu 72, 164; ~luk 28, 126
 Yunan 29, 32, 34, 38, 50, 51, 52, 112; ~lılar 67, 108

Z

zenc 56
 zenci 111, 112
 Zerdüştlük 42
 zuhur 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 97, 168, 169, 170, 171